

ВАДЖРАЧХЕДІКА: ТИБЕТОМОВНІ ПРИМІРНИКИ В УСТАНОВАХ ТА ПРИВАТНИХ КОЛЕКЦІЯХ УКРАЇНИ

Буддійські тексти увійшли до історії світової книжкової спадщини як такі, що вперше були відтворені механічно. Йдеться про “Діамантову сутру”, чи “Ваджраччхедіку”, один з найпоширеніших і найпопулярніших буддійських творів, який водночас вважається й першим друкованим твором. Його знахідка сталася серед сувоїв Дуньхуанської бібліотеки (Китай). За колофоном видання датується п’ятнадцятим днем четвертого місяця дев’ятого року під девізом Сян-тун, тобто відповідає 868 року [Меншиков 1988, 216–217; Вороб’єва-Десятовская 1988, 351–357; Владимиров 1988, 23]. І, як перший друкований твір, ксилографічне видання “Діамантової сутри” відкрило нову сторінку в розвитку книгарства – друкування. Повна назва твору – “Ваджра-ччхедіка-праджняпараміта-сутра” (санскр. āṅgavajracchedikā-prajñāparamitā-sūtra), чи “Сутра про досконалість мудрості, що відсікає ваджрою [п’ятому незнання]”, або ж тибетською мовою “Phags-pa shes-rab-kyi pharol-tu phyin-pa rdo-rje-gcod-pa zhes-bya-pa theg-pa chen-po’i mdo”, чи “Сутра махаяни, що зветься «Досконала мудрість, якою ваджра відсікає [невігластво]»”.

“Ваджраччхедіка” – це текст, з якого, як вважають деякі дослідники, починається махаянська традиція. Сутра з’явилася у II–III століттях. Її зміст присвячений поведінці, мові, способу мислення тих, хто ступив на “шлях бодхісаттв”, тобто тих, хто присвятив себе духовному удосконаленню, відмовляючись від нірвани та буддства (пробудження) із співчуття до інших живих істот [Андросов 2000, 106–119]. Текст сутри набув високого авторитету у послідовників махаяни. Її цитування, тлумачення присутні у творах, що традиційно приписувалися Нагарджуні, якого вважали засновником вчення махаяни. Коментарі на “Діамантову сутру”, як і на інші тексти праджняпараміти, писали послідовники школи мадх’ямаків. Пізніше, в IV–V ст., коментарі на сутру створювали також йогачари Асанга та Васубандху. В Індії коментарі на “Ваджраччхедіку” продовжували

писати до VIII століття включно, поки не розпочався великий буддійський “ісход” унаслідок наступу ісламу.

“Ваджраччхедіка” перекладалася, і не один раз, китайською (найраніший переклад Кумараджіви датується 400 р.), хотанською, уйгурською, тибетською, монгольською, манджурською, японською мовами. Мабуть, саме її популярність і розповсюдженість сприяли тому, що китайський текст сутри, як вже згадувалося, видали ксилографічним способом у Китаї 868 року, і як перший друкований твір ксилографічне видання “Діамантової сутри” ввійшло до всесвітньої історії книги. Початок же книгодрукування у Тибеті датують X–XI століттям. Ймовірно, що цим же часом датують і перші тибетські ксилографічні видання сутри.

Популярність Ваджраччхедіки привернула увагу європейців при знайомстві з буддійськими сакральними текстами. І сутра багато разів перекладалася німецькою, французькою, англійською мовами. Російський переклад побачив світ на межі тисячоліть [Алмазная Праджняпараміта-Сутра 1986, 53–69; Ваджраччхедіка 1992, 106–119; Алмазная сутра 2000, 610–639; Ваджраччхедіка 2003, 17–31]. Причому перше видання сутри в Європі разом із німецьким перекладом було здійснено в Росії 1837 р., що не викликає ніякого подиву, адже в її складі перебували народи, які сповідували буддизм, а кордони межували з країнами, де ця релігія вважалася однією з основних. І.Я. Шмідт, який надрукував згадане видання, фактично є першим російським тибетологом, чие зацікавлення Тибетом та буддизмом виникло на підставі традицій калмицького буддизму.

І хоча з часу першого ксилографічного видання “Ваджраччхедіки” минуло понад тисячоліття, проте твір, зокрема тибетською мовою, відтворюється у вигляді ксилографів, видається сучасними типографськими способами і продовжує переписуватися, як і до першого видання, від Гімалаїв до Волги. Свідченням тому є тибетомовні примірники сутри, що зберіга-

ються в українських зібраннях [Огнева 2000, 76–82; Огнева 2007, 46–49]. Постають питання, яким же чином тексти “Діамантової сутри” з’являлись на теренах України і писемну спадщину яких народів вони можуть презентувати, оскільки в зоні впливу тибетської цивілізації опинилися, зокрема, монголи, буряти, калмики тощо.

Тексти Ваджрачхедіки бурятського походження присутні серед інших пам’яток писемності, що надійшли 1998 року до фондів Музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків [Огнева 2000, 76–82]. І це не випадково, адже на початку XIX століття, коли друкування в Бурятії тількино почало з’являтися, було випущено два ксилографічних видання Ваджрачхедіки, а в другій половині того ж століття світ побачило ще десять видань [Сазыкин 1988, 434]. Проте ці музейні тексти виявилися поки що недоступними, оскільки їхнє дослідження вимагає реставраційного втручання. Але вдалося виявити ще чотири тибетомовні примірники сутри [Огнева 2007, 49]. Два з них містяться в державних зібраннях (Інститут рукописів та музей), два – в приватних колекціях.

Виявлені примірники Ваджрачхедіки презентують рукописну і друковану традиції побутування тибетомовного твору в різних регіонах буддійського світу у вигляді потхі (санскр. *pusta*, тиб. *roti*, монг. *boti*, рукопис), тобто книги, форма якої винайдена в Індії у перші століття нашої ери, а саме слово, що її означає, є пракритизованою формою від слова *пустака* (давн.-іран) – книга. Прообразом аркуша потхі слугував пальмовий лист. Така форма книги набула поширення у багатьох народів, а у Тибеті та Монголії її успадкувала ще друкована (ксилографічна, чи дереворитна) книга. Потхі складається з окремих горизонтальних вузьких аркушів, на які текст наносився з обох боків: горизонтально зліва направо індійськими видами письма та тибетським і вертикальними справа наліво в уйгурських та монгольських текстах. Кількість рядків на кожному аркуші (окрім першого та другого, часом і третього) була стандартною і коливалася залежно від розміру аркуша. Аркуші переважно не скріплювалися. Рукописи “Діамантової сутри” (три примірники) презентують побутуван-

ня тексту у Калмикії, Західному Тибеті, Монголії. Четвертий з примірників – дереворит, виданий у Китаї. Три примірники – тексти сутри, четвертий – збірник із шести творів, що починається з тексту Ваджрачхедіки.

Поява першого тибетського тексту на теренах України має калмицький слід. До складу особистої бібліотеки графа Яна Потоцького (1761–1815), польського вченого і письменника, а в російській традиції – мандрівника і дипломата Івана Осиповича Потоцького, якого вважали останнім енциклопедистом Європи і першим її романтиком, входив рукопис “Manuscript Thibetan”, або “Тибетський манускрипт”. Цей примірник разом з іншими рукописами східного походження (турецькими та арабськими) містився у бібліотеці Кременецького ліцею, після його ліквідації надійшов до бібліотеки Університету Святого Володимира і нині зберігається в РНБУВ (фонд VIII 561/11).

Рукопис перехоплений паперовою стрічкою, кінці якої скріплено червоною сургучевою печаткою – відбитком особистої печаті графа Потоцького. Над печаткою – курсив латиницею: “Manuscript Thibetan”; ліворуч, під написом, проставлено цифри 987, розподілені крапками; нижче скріплення, біля нижнього лівого боку печатки, розміщено курсивне російськомовне скорочене визначення “Ркп. №11”. Російською ж мовою надруковано назву відділу, до якого належав рукопис: “Отдель Рукописей библиотеки Императорского Университета св. Владимира № 11», причому спочатку було написано від руки цифру 17, яку потім закреслено; вказаний шифр “Ун. 561/11”, під яким рукопис був включений до складу університетської бібліотеки. Наводиться припис латинською мовою: 519. Manuscriptum Thibetanum const[itute] 31 foliis” (“519. Тибетський манускрипт складає 31 аркуш). Папір європейський, з водяними знаками (визначити їх поки не вдалося), в плямах від води, трохи забруднений та пожовклий від часу, окремі аркуші надірвані. Фоліація визначена тибетським прописом. Її розміщено на лівому полі аркуша (а). Визначено 41 аркуш (41а), але тільки 32 збереглося, аркуші 29–35, 37–39 втрачено. На аркуші розміщується три рядки (1б),

чотири (2а–3а), п'ять рядків (5а–41а). Назва на титулі відсутня, її наведено на його зворотному боці (1б) на санскриті (в тибетській транслітерації) та тибетською мовою, так, як це прийнято при відтворенні канонічних творів у тибетській традиції [іл. 1]. На верхньому полі одного з аркушів (5а) [іл. 2] – маргіналія французькою мовою, що ушкоджена і, можливо, відчитується таким чином: «F.[oliis] cu[i]lle en langue [Thib]etane» (Зміст аркушів – тибетською мовою). Аркуші зберегли сліди графлення по вертикалі з лівого боку. Колофон в рукопису відсутній.

При знайомстві з текстом з'ясувалося, що це тибетомовна «Ваджрачхедіка», або «Діамантова сутра», чи “Phags-pa shes-rab-kyi pha-rol-tu rhyin-ra rdo-rje-gcod-pa zhes-bya-ra theg-pa chen-po mdo” [Огнева 2007, 46–49]. Поява рукопису у колекції Потоцького, скоріше за все, датується між 1798 роком – часом подорожі Калмикією та перебування у ставці Тюменя, калмицького хана, і знайомства з моравськими братами–місіонерами в степах Калмикії, та 1805–1806 рр., коли граф був керівником наукової місії при посольстві графа Ю.А. Головкина до двору китайського імператора і доставляв до Урги (тепер Улан-Батор). Можна припустити, що рукопис був або придбаний під час спілкування Я. Потоцького з місіонерами у Сарепті (Росія), або переписаний на замовлення кимось з них. На це вказує західноєвропейський папір, а також записи латинською та французькою мовами, хоча останні могли належати й самому графу. Інші позначки засвідчують перебування рукопису у складі бібліотек Кременецького ліцею та Університету Святого Володимира (Київ). Слід також відзначити, що видавнича практика у калмиків залишилася у початковому стані і рукописна книга практично лишалася поза конкуренцією з боку книги друкованої, яка була менш доступною і дорожчою [Сазыкин 1988, 434].

Наступною державною установою, де перебуває примірник тексту “Діамантової сутри”, є Одеський муніципальний музей приватних колекцій О.В. Блещунова (КП–9736/н–651). Рукопис подарований музею Віталієм Оплачком, одеським підприємцем і мандрівником, який привіз його з одно-

го з монастирів Мустангу. Вочевидь, книга мала повний «приклад» (тиб. yo-byad, укр. ‘начиння’): рукопис, що містився між дошками-обкладинками, був загорнутий у плат і мав ярлик з тканини з відтвореною назвою твору чи ім'ям автора. Про це свідчать складові зовнішнього вигляду музейного примірника: рукопис розміщений між двома фарбованими, дерев'яними, рельєфними і грубо обробленими кришками; ярлик складається з п'яти шарів різних тканин (бавовна, шовк) різних кольорів (червона, жовта з орнаментом у вигляді свастики, біла, темно-синя, жовта). На язичку з білої тканини (пожовклої від часу) відтворена у три рядки (розділена, з помилками) скорочена назва твору, що, без сумніву, нанесена малоосвіченою людиною з поганим почерком: «rdo-rje-g/ chod-ra/ ba», або «rdo-rje-gcod-pa», чи «Дорджечодпа» (Ваджрачхедіка). Можливо, літера «ba» є номером розміщення на полиці монастирської бібліотеки. Папір рукопису жовтуватий, рівний, гладкий (ймовірно, полірований мушлею), цупкий, багатошаровий, можливо, тибетського походження. Аркуші носять сліди графлення, обріз тонований. Збірка є єдиним примірником в Україні, що презентує рукописну традицію та книжкову спадщину середньовічного Західного Тибету.

Музейний рукопис складається з шести творів. Кожний твір має власний титульний аркуш, свою фоліацію тибетським прописом, що винесений на ліві бічні поля аркушів разом із колонтитулами. У трьох останніх творах колонтитул винесений ще і на титульний аркуш. При укладанні збірника використано золоте, чорне та червоне чорнило, останнім визначено також і подвійні лінійні рамки, і бічні поля на сторінках кожного твору у збірнику. Під верхньою дерев'яною кришкою міститься аркуш паперу, складений з десяти прошитих, утворюючи таким чином ще одну, але цього разу паперову обкладинку для збірника. Перший аркуш паперової обкладинки в середині надрізаний так, що козирець прикриває тибетський напис, розміщений у розрізі: «Санскритською мовою» (тиб. rgya-gar skad-du) [іл. 3]. Напис обрамлений ліворуч і праворуч квітками і розміщений на стилізованому лотосовому постаменті.

Вся композиція виконана золотим чорнилом, а надрізаний фрагмент паперу служить додатковим захисним прикриттям. Назва на санскриті відсутня і на титульному аркуші, і на зворотному боці.

На звороті титульного аркуша (1б) подано повну назву першого твору збірника «Діамантова сутра» – “Phags-pa shes-rab-kyi pha-rol-tu rhyin-pa rdo-rje-gcod-pa zhes-bya-pa bzugs-so” (1б), що складається з 53 аркушів, на яких текст може розміщуватися у три рядки (2а–5а), чотири рядки (5б), п’ять рядків (6а–53а). Текст починається із санскритського слова «агуа» в тибетській графіці (2а), далі залишено місце для санскритської назви, що з якихось причин не написана, і наводиться назва сутри тільки тибетською мовою (2а1–2). В сутрі подається виклад буддійського віровчення у формі бесіди Будди Шак’ямуні з його учнем на ім’я Субхуті. Ваджраччхедіку наслідують такі канонічні твори: Хрідая-сутра, Ваджравідарана-дхарані [іл. 4], Бодхисаттва-дешана, Атаяджняна-сутра, Бхадрачарьяпранідхана-раджа*. Колофон має тільки Ваджравідарана-дхарані [іл. 5], в якому йдеться про таке: “Дхарані-сутра переписана з книги, що виправлена Ваджрадхарою, преподобним Таранатхою” (тиб. gzungs mdo ‘di ni rdo-rje-‘chang chen-ro rje-btsun taranāthas zhu-dag-gnang-pa’i dre-las bri-pa’o). Таранатха Кунга-нінбо (1575–1634), видатний історик, перекладач, видавець, знаний релігійний діяч, виконував нові переклади канонічних текстів, коли брав участь на початку XVII ст. у підготовці до видання тибетського Канону у Пекіні (1605) при мінському імператорі Ванлі. Таким чином, завдяки колофону визначається нижній поріг (початок першого десятиріччя XVII століття), раніше якого не міг з’явитися цей рукопис.

«Хрідая-сутри» є твором, що популярністю в буддійському світі не поступається «Ваджраччхедіці». Поява «Хрідая-сутри» [Сутра... 1986, 98–103] в Індії датується 200–400 рр. Її переклад китайською мовою пов’язують з ім’ям Кумараджіви (334–416), а пізніше – з Сюань Цзаном (649). У тибетській традиції текст належить до так званої категорії мантр [Mkhas Grub Rjes 1968, 55, 109], або заклинань, і має у складі «мантру, що вгамовує усі страждання (тиб. sdug-

bsngal thams-cad rab-tu zhi-bar byed-pa’i sngags)» [Гой лоцзава 2004, 452]. «Дунге шічже» (тиб. sdug-bsngal zhi-byed), або «угамування страждань» (за мантрою), – таку назву отримала школа тибетського буддизму, чия діяльність спрямована на полегшення страждань тим, хто «внаслідок минулих народжень отримав фізичні вади, одержимий демонами, страждає від хвороб та злиденності» [Гой лоцзава 2004, 452].

Наступний текст Ваджравідарана-намадхарані є одним з основних текстів, де пояснюється значення заклинань, визначених термінами *мантра*, *відья* і супутніми їм термінами *хрідая* та *упахрідая* [Mkhas Grub Rjes 1968, 26]. У Тибеті цей текст був досить популярним в традиції тибетських буддійських шкіл нінгма та карма-кагю і вважався корисним під час здійснення обрядів для запобігання хворобам, насланим чарівниками, пригнічення демонів і нейтралізації ворожого впливу [Гой лоцзава 2004, 89, 288, 292].

«Бодхисаттва-дешана» четвертий твір. Його перше речення, що відкриває текст на звороті (1б), відтворено червоним чорнилом. Цей текст має відношення до обрядів очищення від гріхів на підставі тексту Упаліпариприччха. Вважається, що силою благословення 35 будд каяття можна очистити карму від негативних накопичень минулих часів. У Тибеті, окрім традиції, що походить від Нагарджуни, якого вважають автором твору з іконографічним описом 35 будд каяття [Исповедь бодхисаттвы 1997, 163, 187], у школі гелук набув поширення текст «Ясне сприйняття 35 будд» (тиб. sangs-rgyas so-lnga’i mnngon-rtogs). Його автор – Цонкапа Лобсан-дакпа (1357–1419), засновник школи [Огнева 1976, 62–65].

«Атаяджняна-сутра» – п’ятий текст Збірника. Твір описує впізнання ознак смерті, вважається супутнім «Чігай Бардо», першому етапу циклу Бардо Тходол [«Тибетская книга...» 33] і обов’язковим при читанні над небіжчиком, аби забезпечити цілісність свідомості на час смерті з наступним благим переродженням.

«Бхадрачарьяпранідхана-раджа» [Семиричний ритуал... 1997, 360–362] – останній текст у збірнику. У творі пред-

ставлений семирівневий ритуал (поклоніння, підношення, каяття, лікування, заклик до проповіді вчення, молитва до вчителів з проханням не покидати сансару, зародження бодхічитти), що об'єднує основи накопичення і очищення, а також описано види перетворення свідомості залежно від ступеня її очищення на мить фізичної смерті.

Упорядкування текстів збірки дозволяє зробити припущення, що, цілком ймовірно, її можна вважати особистою похідною бібліотечкою монаха-мандрівника. Склад збірки (6 одиниць) – це твори в традиції праджняпараміти. Проте вони, окрім медитативного призначення, використовуються під час здійснення комплексу обрядів життєвого циклу. Але й можливі збірники, у складі з Ваджрачхедікою, з іншим змістом і композицією. Є відомості про те, що в Тибеті і Монголії існують такі збірки з Ваджрачхедікою, які складаються з оповідань, «присвячених показу і поясненням надзвичайної користі, а відтак і необхідності читання та переписування вказаної сутри» [Сазькин 1988, 436].

Третій рукописний примірник «Діамантової сутри» перебуває у приватній колекції (Київ). За словами власника, книга походить з монастиря Гандан, що в Улан-Баторі (колишня Урга). Під час перебування в Улан-Баторі він отримав рукопис у дар від монаха згаданого монастиря. Цей список «Діамантової сутри» презентує так званий урочистий рукопис, оскільки текст сутри відтворений золотим чорнилом на чорном тлі (колофон відсутній). Папір спеціально ґрунтувався, потім його просочували чорною чи синьою фарбою і покривали шаром лаку. Після висихання він був готовий до ужитку. Зразки такого паперу, за описами хронік, в Тибеті відомі з XIII століття і набули поширення в інших країнах буддистського світу, зокрема і в Монголії з XVII століття. У монгольському фонді Інституту сходознавства (Петербург) зберігається понад сімдесят рукописів «Діамантової сутри», з яких дев'ять виконано «срібним», «золотим» та п'ятиколовим «дорогоцінним» чорнилом [Сазькин 1988, 435]. Вважається, що «якщо пишеш цю книгу золотом, твоя (доброчинність) примножиться в сто тисяч разів» [Кара 1972, III].

Той, хто здійснював це, тобто писав різнокольоровим чорнилом священні тексти, заробляв собі благу заслугу, яка зростала залежно від кольору використаного чорнила. Найбільш примножувало релігійні заслуги переписування золотим чорнилом. Практика використання тонованого матеріалу властива й писемній спадщині інших народів. Достатньо згадати тонований темним пурпуром пергамент візантійських рукописів XII–XIII ст. Це свідчить про наміри переписувача і замовника таким чином поліпшити власну долю, оскільки переписування священних текстів належало до добродійних вчинків.

Четвертий, єдиний друкований, примірник «Діамантової сутри» також перебуває у приватній колекції (Луцьк). Це дереворит, відтворений на цупкому китайському папері блідо-жовтого кольору (такий папір характерний для пекінських тибетомовних видань XVIII століття); 44 аркуші; на аркуші розміщено чотири рядки (1б–2а), шість рядків (2б–43б). Назва тибетською мовою винесена на титульний аркуш, на звороті якого вона знову повторюється на санскриті (в тибетській транслітерації) та тибетською мовою – “Phags-pa shes-rab-kyi pha-rol-tu phyin-pa rdo-rje-gcod-pa zhes-bya-ra theg-pa chen-po'i mdo” (1б). Пагінацію на лівому боці аркуша відтворено тибетським прописом та цифровою китайською з визначенням китайською мовою лицевої (а) та зворотної (б) сторінок аркуша. Слід відзначити, що в Пекіні у XVIII столітті було здійснено дев'ять видань «Діамантової сутри» [Сазькин 1988, 434].

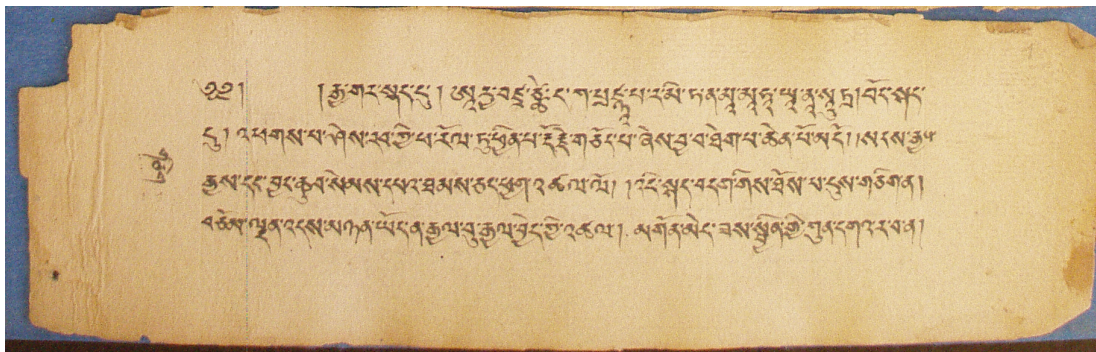
На звороті титульного аркуша (1б) розміщено у двох квадратах, по лівий та по правий боки від тексту, зображення Будди Шак'ямуні, чия присутність цілковито обумовлена, оскільки він є головною дійовою особою сутри, та на лицевому боці наступного аркуша (2а) – дві ступи, що символізують епізоди з його життя. На першому зображенні відтворений образ Вчителя, відомий як Маравіджая, або Переможець Марі, коли, торкаючись землі, він прикликає богиню у свідки перемоги (поза – падмасана, права рука в жесті торкання землі, ліва – на лоні у жесті споглядання). На другому зображенні Будда Шак'ямуні відтворений як проповідник

(поза – падмасана, права рука у жесті проповіді, ліва – на лоні у жесті споглядання). Одна із зображених ступ, що має назву «Ступа повної перемоги» (тиб. *nam-rgyal mchod-rten*), символізує епізод перемоги над Марою, друга ступа – «Ступа нірвани» (тиб. *nyang-'das mchod-rten*) – присвячена нірвані Будди Шак'ямуні. Текст розміщений у подвійних рамках чорного кольору (зовнішня виділена).

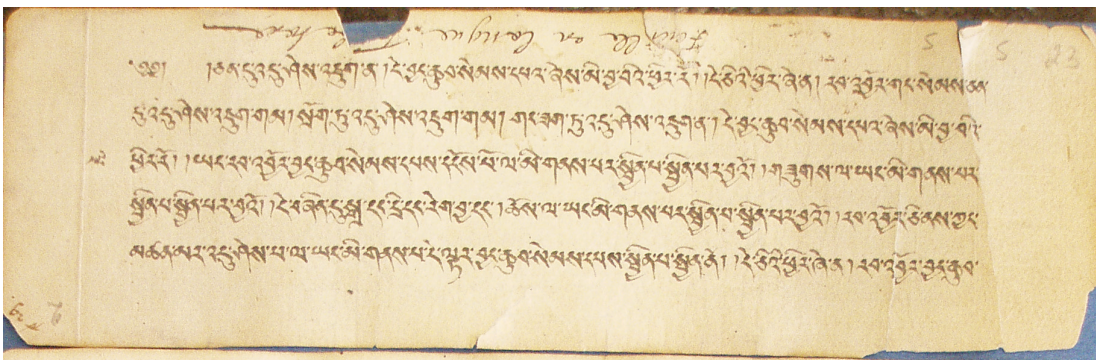
Характерною рисою книжок «Діамантової сутри» є їхня чудова збереженість [Сазыкин 1988, 435], що властиво й українським примірникам сутри. Цю рису пояснюють тим, що такого роду книга «вважається ще й засобом спасіння і святинею, що оберігає від хвороб та нещастя, а не засобом до поширення просвітництва та освіченості» [Ковалевський, 1836, IX; цит. за: Сазыкин 1988 435]. Можна сказати, що Ваджрачхедіка поставала об'єктом культу і її більше шанувували, ніж читали. Велика кількість видань була також необхідна для розміщення у ступах чи скульптурах пер-

сонажів пантеону при їхньому зведенні, що було складовою обряду *рабней* (тиб. *gab-gnas, gab-tu-gnas-ra*), або освячення [Огнева 2004, 35–37].

Примірники «Діамантової сутри» складають добре підґрунтя для текстологічного дослідження тексту та історії його функціонування, попри текстуальну однорідність і відносно невелику кількість описок, пропусків, недолугі зміни, оскільки і рукописні, і друковані тексти презентують різні традиції створення і побутування сутри. Навіть таке попереднє попримірникове вивчення сутри (чотири одиниці) дає можливість скласти уявлення як про книжкову спадщину (рукописну і друковану) і Тибету, і тих народів, які опинилися в зоні впливу тибетської цивілізації та буддизму, так і про те, яким чином функціонують особливі, так звані медитативні, тексти, і поміж них «Діамантова сутра». Особливу цінність для дослідження останньої традиції представляє збірник з текстами, які поєднує Ваджрачхедіка.

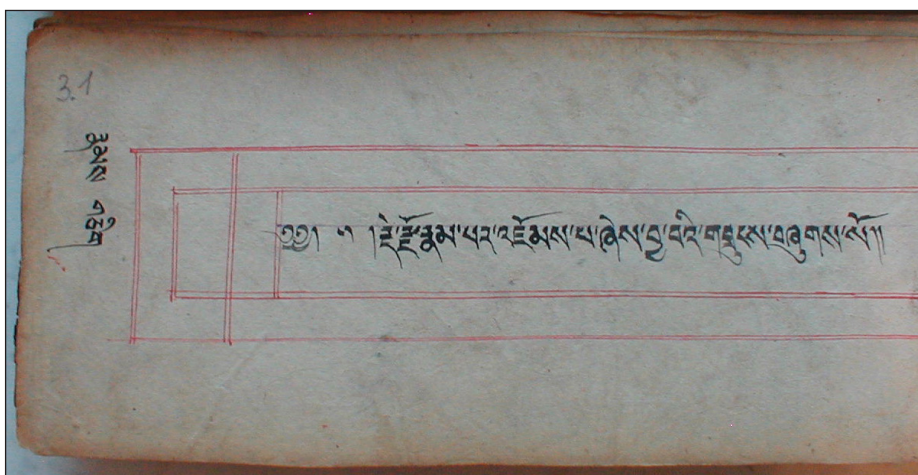
Пл. 1. Аркуш 1а.

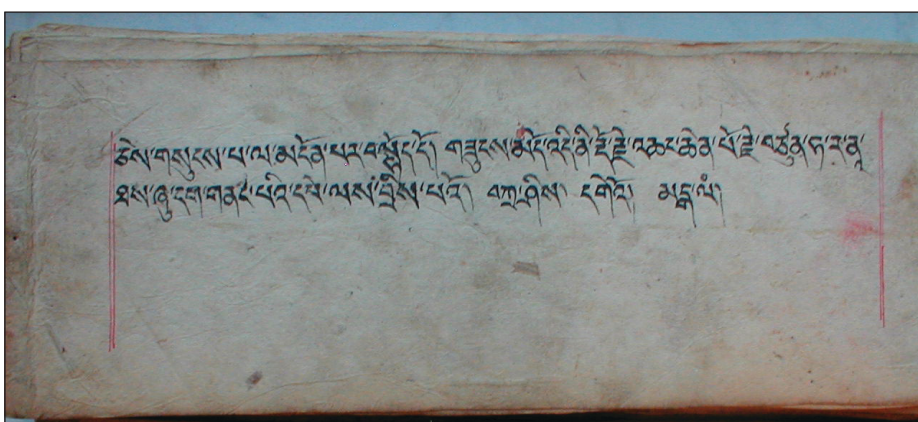
Пл. 2. Аркуш 5а: на верхньому полі – текст французькою мовою.

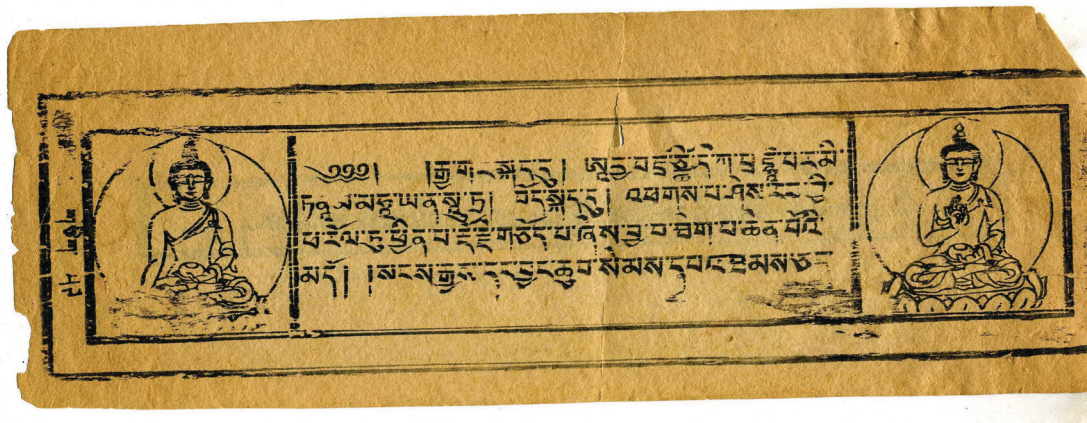
Лл. 3. Титульний аркуш.

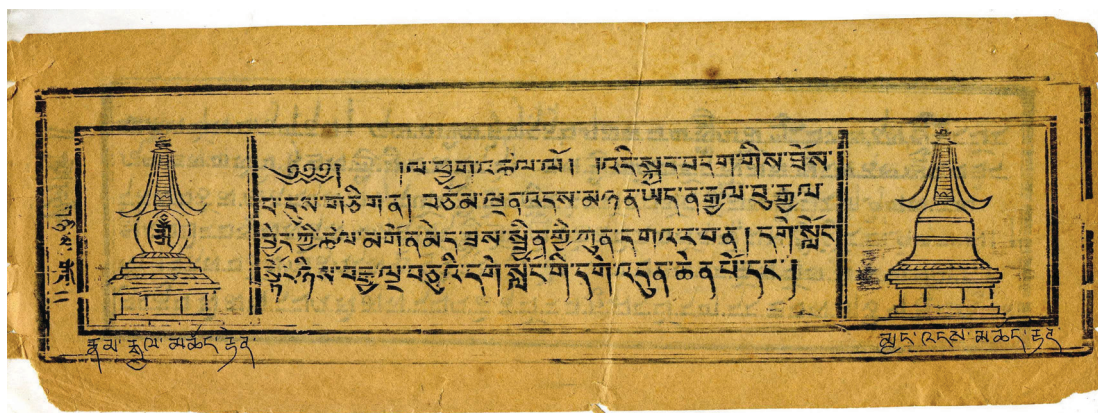
Лл. 4. Аркуш.

Лл. 5. Колофон.

Лл. 6. Аркуш 16. Зображення Будди Шак'ямуні.

Лл. 7. Аркуш 2а. Зображення ступ.

Щира вдячність В.Л. Успенському, який звернув увагу на те, що наведені тексти входять до складу збірок, відомих як рабсал (тиб. *gab-gsal*). Окрема подяка О.В. Зоріну, який надав можливість ознайомитися як з першим видом збірок, так і з такими рабсалами, де текст «Діамантової сутри» відсутній. Слід також відзначити, що кожний рабсал відрізняється від іншого внутрішньою структурою залежно від школи та монастиря.

Література

“Алмазная Праджняпарамита-Сутра” («Ваджра[ччедика]-праджняпарамита-сутра») / Перевод Е.А. Торчинова // **Психологические аспекты буддизма**. Новосибирск, 1986.

“Алмазная сутра, или Сутра о совершенной мудрости, рассекающей [тьму невежества], как удар молнии” (“Ваджраччедика праджняпарамита сутра”) / **Андросов В.П. Буддизм Нагарджуны. Религиозно-философские трактаты**. Москва, 2000.

Ваджраччедика праджняпарамита сутра, или Сутра о совершенной мудрости, рассекающей [тьму невежества], как удар молнии / Вступление, перевод с санскрита и примечания В.П. Андросова // **Восток** 1992, № 3.

Ваджраччедика Праджняпарамита Сутра. Алмазная сутра, или Сутра о запердельной мудрости, рассекающей, как громовая стрела / Перевод с санскрита О.Ф. Волковой совместно с Л. Мьяллем, 1965 г. // **Буддизм России**, 37. Санкт-Петербург, 2003.

Андросов В.П. Буддизм Нагарджуны. Религиозно-философские трактаты. Москва, 2000.

Владимиров Л.И. Всеобщая история книги. Древний мир. Средневековье. Возрождение. XVII. Москва, 1988.

Воробьёва-Десятовская М.И. Начало книгопечатания способом ксилографии в Центральной Азии // **Рукописная книга в культуре народов Востока (очерки)**. Книга вторая. Москва, 1988.

Гой лоцзава Шоннупэл. **Синья летопись. История буддизма в Тибете** / Перевод с тибетского на английский Ю.Н. Рериха / Перевод с английского на русский О.В. Альбедилы и Е.Д. Харьковской. Санкт-Петербург, 2004.

«Исповедь бодхисаттвы» / **Чже Цонкапа. Большое руководство к этапам пути пробуждения**. Санкт-Петербург, 1997.

Карма Агван Йондан Чжамцо. **Светоч уверенности. Введение в тибетские тантры школы карма-кагью**. Санкт-Петербург, 1993.

Кара Д. **Книги монгольских кочевников (семь веков монгольской письменности)**. Москва, 1972.

Лепехов С.Ю. Психологические проблемы в «Хридая-сутре» // **Психологические аспекты буддизма**. Новосибирск, 1986.

Меньшиков Л.Н. Рукописная книга в Китае I тысячелетия н.э. // **Рукописная книга в культуре народов Востока (очерки)**. Книга вторая. Москва, 1988.

Огнева Е.Д. «Восприятие видимого» (mngon rtogs) в тибетском памятнике «Зеркало, в котором прекрасно видно отражение Победоносного как мера тел богов» XV в. // **Теоретические проблемы изучения литератур Дальнего Востока**. Москва, 1976.

Огнева Е.Д. Книга в тибетской культуре // **Актуальные проблемы философской и общественной мысли Зарубежного Востока**. Душанбе, 1983.

Огнева Е.Д. Тибетоязычные памятники письменности в Украине // **Цирендоржисвські читання. Збірник наукових статей у пам'ять Р.Д. Цирендоржисва – 2000**. Київ, 2000.

Огнева Е.Д. Душа изображений в тибетской традиции // *Ганевская Э.В., А.Ф. Дубровин, Е.Д. Огнева* **Пять семей Будды. Металлическая скульптура северного буддизма IX–XIX вв.** Из собрания ГМВ. Москва, 2004.

Огнева О.Д. «Діамантова сутра» в державних та приватних зібраннях України // **XI Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції**. Київ, 7–8 червня 2007. Київ, 2007.

«Семиричний ритуал из «Пожелания добрых деяний» // **Чже Цонкапа. Большое руководство к этапам пути пробуждения**. Санкт-Петербург, 1997.

Сазыкин А.Г. Рукописная книга в культуре монгольских народов / **Рукописная книга в культуре народов Востока (очерки)**. Книга вторая. Москва, 1988.

«Сутра, излагающая суть победоносной запредельной мудрости» / Перевод С.Ю. Лепехова // Психологические проблемы в «Хридая-сутре» // **Психологические аспекты буддизма**. Новосибирск, 1986.

Тибетская книга мёртвых. Петербург, 1993.

Торчинов Е.А. О психологических аспектах учения Праджняпарамиты (на примере Ваджрачхедика-праджняпарамита-сутры) // **Психологические аспекты буддизма**. Новосибирск, 1986.

Mkhas Grub Rjes. **Fundamentals of Buddhist Tantras** / Translated from Tibetan by Ferdinand Lessing and Alex Wayman with Original Texts and Annotation. The Hague: Paris, 1968. Mouton.